

DESPRE MAGISTRAȚII MONETARI ȘI CRONOLOGIA MONETĂRIILOR GRECEȘTI DOBROGENE ÎN PERIOADA PREROMANĂ

Gabriel Mircea Talmățchi*

Abstract: *As the author's studies regarding mostly the monetary aspects specific to the Pontic territory during the pre-Roman period aimed a variety of research directions, he now intends to present some partially conclusions, for this stage of the analysis, about the presence of the monetary magistrates on the mentioned coins and the chronology of some monetary types locally cast and coined. A very interesting aspect regarding the activity of the Dobrudjan west Pontic mints, Histria, Callatis and Tomis is represented by the presence of the magistrates names in a short or abbreviated form on the monetary documents. This method began to be practiced beginning with the 4th century BC, by recording some simple initial letters or the abbreviated forms of these magistrates names. Thus, by the presence of the name of the state or the issuing city, there was offered a guarantee, on one hand, and, on the other hand, there was honoured the person who was directly responsible for issuing coins, from the point of view of quantity and quality. The author notices many elements worth putting into the light for specialists (in the case of the three mints). This way, there can be noticed, for example the presence of many coin types issued by the same monetary magistrate. We mention the multitude of acronyms, monograms and other abbreviations used in mints (Histria, Callatis and Tomis) on the coins reverse, but mostly on those from Callatis. Maybe a reason for this situation is the function period of this workshop, meaning the Hellenistic age, rich from this point of view in other regions, as well. The possibility that in a rather limited chronologically period, of about 250 years, to have been issued the majority of the autonomous types, from Callatis, can be the explanation for seeing many times probably the same abbreviation of the monetary magistrate. The monetary magistrates from Tomis are present on coins in a significant number, as also in Callatis, only that the Milesian city issued coin almost a century later on than the Megarian one. Looking down a list including the correspondences of the monetary magistrates, we think there is to be noticed a synchronisation of some coin types, for a longer or shorter period. Is it possible to be synchronous issues, when there existed large and small coins, meaning divisionary, during the same monetary magistrate? The same aspect could be justified among different coin types, but with the same monetary magistrate and which could be issued in the same period, as we have seen for the types The Great God and Demeter, Dioscuri and the Great God (small module) or Hermes. There can be noticed here, as well as in Callatis the possibility to issue a monetary type during a longer period, chronologically speaking, being issued many series, with syncope, according to the local necessities of the city market. And probably the Great God type (the small module) is the best piece of evidence in that aspect. It is certain, that, there also can be different persons, but with the same name (or name abbreviation), who occupied the same magistrate position in different chronological periods of the local mint function, these similarities could be understood as a pure coincidence. Gradually, under some circumstances, a monetary magistrate can appear on near chronologically issues, situation when they probably belong to the same person, but not necessary. In the same time, on the other hand, some stylistic differences of some types issued at Tomis, could not encourage us always to suppose a synchronisation of some monetary types only based on the presence or not of some magistrates names. From our point of view, in this stage of research and in the light of a limited number of samples of each coin type from Tomis (excepting the Great God type), the situation of the monetary magistrates is still opened to clarification. What we could coagulate is the presentation of the actual situation, identifying, where there was possible, some clues able to draw our research to the aimed direction. In time, and by increasing the*

* Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Piața Ovidiu, nr. 12, 900745, Constanța, România, gtalmatchi@yahoo.com

number of coin discoveries, there are to be identified new clues to draw the autonomous chronology issues from Histria, Callatis and Tomis. For the success of this approach, the author summed up all the iconographic subjects, weight data, archaeological and historical contexts etc., in order to create the necessary background to validate the presented hypotheses. For Histria there are brought about new contributions regarding the chronology of the types cast in silver (Apollo in a double hypostasis – reversed heads – and Demeter), as well of those cast in bronze as Apollo of large module (with the two variants, either Apollo/eagle on dolphin, either Apollo sitting on omphalos/eagle on dolphin), with „wheel”, Istros, Helios and Dionysos. For Callatis there are given chronological explanations for all coin types issued by the colony during the autonomous period. For Tomis the author inclines to support the old chronology proposed more than a century ago, but with some small amendments, still weak motivated, under the circumstances of a relative chronology.

Rezumat: Cum preocupările autorului privind cu precădere realitățile monetare specifice teritoriului pontic în perioada preromană au urmărit o varietate de direcții de cercetare, acesta și-a propus acum prezentarea câtorva concluzii parțiale, pentru acest stadiu al analizei, în ceea ce privește prezența magistraților monetari pe emisiunile respective și cronologia unor tipuri monetare turnate și bătute local.

Un aspect deosebit de interesant privind activitatea monetărilor vest-pontice dobrogene Histria, Callatis și Tomis îl reprezintă prezența numelor de magistrați în formă prescurtată sau abreviată pe documentul monetar. Acest procedeu începe să fie practicat odată cu sec. IV a.Chr., prin imprimarea unor simple inițiale sau a formelor reduse ale numelor magistraților respectivi. În acest sens, prin prezența acestui nume, a reprezentantului statului sau a orașului emitent, se oferea, pe de o parte, garanție, iar pe de altă parte, se acorda o onoare persoanei căreia îi revenea responsabilitatea emiterii monedelor, din punct de vedere calitativ și cantitativ. Autorul observă mai multe elemente ce merită a fi aduse în lumina atenției de specialitate (în cazul tuturor celor trei monetării). Astfel, se poate observa spre exemplu prezența pe mai multe tipuri monetare a aceluiași magistrat monetar.

Remarcăm multitudinea de sigle, monograme și alte prescurtări folosite de monetării (Histria, Callatis și Tomis) pe reversul emisiunilor, dar mai ales pe cele de la Callatis. Poate o cauză a acestei stări de fapt este perioada elenistică de funcționare a acestui atelier. Probabilitatea ca într-un interval cronologic limitat oarecum, de aproximativ 250 de ani, să fi fost emise majoritatea tipurilor autonome de la Callatis, explică de ce întâlnim de mai multe ori probabil aceeași prescurtare a magistratului monetar. Magistrații monetari de la Tomis sunt prezenți pe monede într-un număr semnificativ, ca și la Callatis, doar că orașul milesian a emis monedă mai târziu cu aproape un secol decât cel megarian. Parcurgând o listă compusă din corespondențele magistraților monetari credem că putem observa o sincronizare, pe o perioadă mai mare sau mai mică de timp, a unor tipuri monetare. Să fie cumva vorba de emisiuni sincrone, în care să cunoaștem monedă mare și monedă mică, adică divizionară, în timpul aceluiași magistrat monetar? Același lucru ar putea fi valabil și între tipuri monetare diferite, dar cu același magistrat monetar și care ar putea fi bătute în aceeași perioadă, așa cum am constatat pentru tipurile Marele Zeu și Demetra, Dioscuri și Marele Zeu (modul mic) sau Hermes. Ceea ce ne apare aici, ca și la Callatis, este posibilitatea emiterii unui tip monetar de-a lungul unei perioade întinse din punct de vedere cronologic, fiind bătute mai multe serii, cu sincope, în funcție de necesitățile locale ale pieței orașului. Și probabil că tipul Marele Zeu (modul mare) este cea mai bună dovadă în acest sens. Sigur că, tot atât de bine, poate fi vorba de persoane diferite, dar cu același nume (sau prescurtări de nume), ce au îndeplinit respectiva magistratură în etape cronologice diferite ale funcționării monetăriei locale, aceste asemănări putând fi înțelese ca o pură coincidență. Gradual, în funcție de anumite condiții, un magistrat monetar poate apare pe emisiuni apropiate din punct de vedere cronologic, caz în care ar putea să aparțină aceluiași personaj, dar nu și obligatoriu. De asemenea, pe de altă parte, unele diferențe stilistice apărute pe diversele tipuri emise la Tomis, nu ar încuraja întotdeauna presupunerea unei sincronizări a unor tipuri monetare doar pe baza prezenței sau nu a unor nume de magistrați. Din punctul nostru de vedere, în acest stadiu al cercetărilor și prin prisma existenței unui număr totuși limitat de exemplare din fiecare tip monetar de la Tomis (cu excepția tipului Marele Zeu), situația magistraților monetari este pe mai

departe deschisă clarificării. Ce am putut încheia este prezentarea situației actuale, identificând, acolo unde a fost posibil, anumite indicii capabile de a ne trasa cercetarea în direcția urmărită.

Odată cu trecerea timpului și înmulțirea descoperirilor monetare sunt identificate noi și noi indicii pentru a putea creiona cronologia emisiunilor autonome de la Histria, Callatis și Tomis. Pentru succesul acestui demers autorul apelează la însumarea tuturor temelor iconografice, a datelor ponderale, a contextelor arheologice și istorice etc., pentru crearea cadrului necesar validării ipotezelor avansate. Pentru Histria sunt aduse noi contribuții privind cronologia tipurilor imprimate în argint (Apollo în dublă ipostază - capete inversate - și Demetra), ca și a celor imprimate în bronz ca Apollon de modul mare (cu cele două variante, fie Apollo/acvilă pe delfin, fie Apollo stând pe omphalos/acvilă pe delfin), cu „roata”, Istros, Helios și Dionysos. La Callatis sunt aduse precizări cronologice pentru toate tipurile monetare emise de colonie în perioadă autonomă. Pentru Tomis autorul se exprimă în general în favoarea vechii cronologii propuse în urmă cu mai mult de un secol în urmă, dar cu unele mici amendamente, încă fragil argumentate, în condițiile unei cronologii relative.

Key words: Dobrudja, Pre-Roman period, mints.

Cuvinte cheie: Dobrogea, perioadă preromană, monetării.

A. Introducere

Cercetarea amănunțită făcută de către noi în ultimul deceniu asupra unor loturi de monede emise în coloniile vest-pontice dobrogene în perioada autonomă, ne-a permis, printre altele, analiza structurată pe mai multe direcții (iconografie, legendă, metrologie, contramarcare, cronologie), în ceea ce privește variile aspecte relevante pentru descifrarea unor probleme prezente în desfășurarea activităților curente specifice monetărilor respective în contextul realităților locale și zonale. Integrarea tuturor acestor aspecte definitorii pentru monetăriile grecești dobrogene în ansamblul lumii pontice și grecești generale a creat premisele identificării de informații extrem de relevante pentru explicarea unor chestiuni aparte la prima vedere și devenite aproximativ „banale” pentru majoritatea monetărilor emitente din arealele anunțate. Cum preocupările noastre privind cu precădere realitățile monetare specifice teritoriului pontic în perioada preromană au urmărit o varietate de direcții de cercetare ne-am propus acum prezentarea câtorva concluzii parțiale, pentru acest stadiu al analizei, în ceea ce privește prezența magistraților monetari pe emisiunile respective și cronologia unor tipuri monetare turnate și bătute local.

B. Histria

Un aspect deosebit de interesant privind activitatea monetărilor vest-pontice dobrogene Histria, Callatis și Tomis îl reprezintă numele magistraților prezenți în formă prescurtată sau abreviată pe documentul monetar. Acest procedeu începe să fie practicat odată cu sec. IV a.Chr., prin imprimarea unor simple inițiale sau a formelor reduse ale numelor magistraților respectivi¹. În acest sens, prin prezența acestui nume, a reprezentantului statului sau a orașului emitent se oferea pe de o parte garanție iar pe de altă parte se acorda o onoare persoanei căreia îi revenea responsabilitatea emiterii monedelor din punct de vedere calitativ și cantitativ. Uneori nu se mai prefera apariția unei părți din nume, ci se apela doar la un simbol sau la o monogramă, ceea ce, dacă rangul magistratului era modest, părea a fi suficient.

La Histria monogramele și siglele sunt prezente pe toate tipurile monetare pe care le-a emis cetatea în epocă autonomă. Ce putem observa, la o simplă consultare unei liste de

¹ Gauthier 1975, 174.

magistrați monetari, ar fi prezența pe mai multe tipuri monetare a aceluiași magistrat monetar. Prescurtarea unui nume, sub forma de *AIO*, apare la tipurile monetare Istros, Helios, Dionysos, Hermes și Atena. Sunt toate aceste monede contemporane? A existat o emisiune din tipul zeul fluvial Istros mai târzie decât am putea crede? Sunt celelalte tipuri monetare sincrone?

În privința existenței acestui magistrat pe o monedă tip Istros, deși pare curioasă o asemenea stare de lucruri, totuși, s-ar putea să nu fie chiar așa. Și ne referim, îndeosebi, la detaliile de realizare a aversului piesei care, din punct de vedere stilistic, sunt destul de apropiate de ale celorlalte tipuri menționate. Oricum, detaliile aversului și reversului și stilul prezent sunt diferite de cel pe care îl are acest tip monetar pe marea majoritate a exemplarelor sale. Sau au existat în timp mai mulți magistrați monetari cu aceeași monogramă? Poate că da, deși în acest caz nu credem că o asemenea ipoteză pare plauzibilă. Magistratul *API* apare pe tipurile monetare cu Apollon și Demetra². Alte două tipuri par într-adevăr contemporane (Helios și Dionysos), pentru că și alți magistrați sunt prezenți pe aceste monede și enumerăm: *ME*, *MIK* și *XAI*. Ultimul magistrat apare și pe piese din tipurile Demetra și Apollon (de modul mare)³. Magistratul monetar *AIO*, ce apare pe emisiunile din tipurile Apollon, Hermes și Atena, ar putea sugera existența unor serii ce puteau fi bătute în aceeași perioadă cu cele din tipurile Dionysos și Helios. În același timp, în cazul tipului Atena, prezența aceluiași magistrat monetar ca și pe cele din tipul Apollon pe omphalos (*APIET*, *APIETA*) ne-ar sugera ideea emiterii unei serii din acest tip într-o secvență cronologică ulterioară celor cu magistratul *AIO*⁴. Așa cum de altfel s-a și observat, ar fi vorba de cel puțin doi magistrați ce purtau același nume⁵.

În sfârșit, magistratul monetar *APIETA* a fost asociat cu demnitarul prezent în decretul lui Aristagoras, deși această asociere de nume este discutabilă, cu argumente pro și contra⁶. Situația dificilă manifestată la Histria la jumătatea sec. I a.Chr. a fost cea de a treia „calamitate” după cele de la sfârșitul sec. VI și de la sfârșitul sec. IV a.Chr. Despre condițiile dificile prin care trecea orașul la jumătatea secolului I a.Chr. aflăm din indicațiile decretului în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apaturos⁷. Acestor date le putem adăuga informații oferite de săpăturile arheologice desfășurate în sectorul „zona sacră”⁸, precum și o inscripție în care se vorbește despre dații făcute de membrii unui trib local pentru a doua întemeiere a cetății, cândva în anii ulteriori expansiunii getice spre coasta de vest a Pontului Euxin, eveniment cu implicații profunde în intervalul cronologic 55-48 a.Chr.⁹. Expansiunea getică s-a făcut în proporție covârșitoare în mod violent, manifestându-se sub forma distrugerilor profunde, a jafului de rigoare și a răspândirii vremelnice a locuitorilor polisurilor prospere de la Olbia la Apollonia¹⁰.

Aristagoras, fiul lui Apaturos, se întorcea în urbea histriană „după nenorocirea abătută asupra orașului”¹¹. Lipsa zidurilor și transhumanța trecătoare (manifeste și la Odessos și

² *La Galerie* 2003 19, nr. 75; Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 33.

³ Preda, Nubar 1973, 121, nr. 507-508 și 511.

⁴ Talmațchi, Sandor 2006-2007, 48.

⁵ Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 33.

⁶ Preda, Nubar 1973, 44.

⁷ Pippidi 1953, 492.

⁸ Pippidi 1967, 153.

⁹ Pippidi 1967, 161.

¹⁰ Pippidi 1967, 161-162.

¹¹ Pippidi 1953, 492.

Apollonia¹²) probabil că afectase puternic toate aspectele ce țineau de caracterul urban, conducând spre o ruralizare accentuată. În primii ani ai sec. I p.Chr. Histria este cunoscută, spre deosebire de alte centre de pe coasta de vest, doar ca un „orașel”¹³. Cu atât mai mult suntem sceptici în privința activității atelierului monetar local după 55 a.Chr., pentru o perioadă bună de timp. Și mai ales în ceea ce privește emisiunile sale autonome. Eventuala activitate de reclădire a orașului („a doua întemeiere a cetății”), supravegheată de personajul amintit, ar fi oferit șansa reluării efemere a emiterii unor monede, mai exact a celor din tipul „Apollon pe omphalos” ce prezintă pe revers numele prescurtat *APIΣTA*. Dacă am considera că ar fi același personaj. B. Pick făcea această asociere, considerând alte emisiuni din tipul „Apollon pe omphalos”, ce nu aveau prezentă pe revers forma prescurtată a numelui agoranomului, doar imitații după acest tip, evident posterioare din punct de vedere cronologic¹⁴. Pe de altă parte, D. M. Pippidi sugera integrarea inscripției după detaliile literelor, a alfabetului etc., în sec. I a.Chr.¹⁵. Cercetările arheologice desfășurate în zona sacră de la Histria au permis realizarea unor conexiuni, pe fondul desacralizării acesteia prin distrugere, între activitatea de refacere și construire a unui cartier de locuire civil, cea de refacere a incintei etc., evenimente de care se leagă, în al treilea sfert al sec. I a.Chr., numele lui Aristagoras, fiul lui Apaturios¹⁶.

Făcând o retrospectivă asupra informațiilor existente privind cronologia relativă și absolută a tipului monetar de argint cu cele două capete probabile ale lui Apollon, enumerăm în continuare câteva aspecte relevante din punctul nostru de vedere. Emiterea monedei de argint la Histria, ca și în alte părți ale lumii coloniale¹⁷, s-a datorat unui context de situații create faptic, care ar putea coincide cu dezvoltarea urbană a centrului, cu dezvoltarea traficului comercial pe rute maritime și mai puțin terestre și cu punerea în valoare a unei poziții strategice dată de apropierea unor terenuri favorabile practicării agriculturii. Credem că primele două serii (cele cu greutatea ce par a se grupa în jurul valorii de 8,40 g, respectiv de 8 g) au fost probabil emise între anii 450 a.Chr. (circa) și 420 a.Chr. Aceasta cu atât mai mult cu cât baterea sau turnarea monedelor era deja un fapt manifest pe la 500 a.Chr. în cadrul marilor centre ale lumii grecești, inclusiv din Grecia Magna¹⁸. De altfel, în sudul Siciliei (în unele centre), la sfârșitul sec. VI a.Chr., observăm o maximă „explozie” de emisiuni monetare, ceea ce a permis și o creștere accelerată a capacităților de teaurizare¹⁹. În jurul anului 480 a.Chr. aproximativ 100 de centre ale lumii grecești încep să emită monedă²⁰.

Debutul monetăriei de la Sinope pare a fi asigurat începând cu 490 a.Chr.²¹, pentru ca finalul monedelor de argint cu modelul de pe revers „vultur pe delfin” să se petreacă în jurul anului 370 a.Chr.²² Monetăria de la Panticapeum bate monedă din 475 a.Chr. (în argint)²³ sau

¹² Pippidi 1967, 163.

¹³ Pippidi 1967, 164.

¹⁴ Knechtel 1917, 65.

¹⁵ Pippidi 1957, 165-178.

¹⁶ Alexandrescu 2005, 152-154.

¹⁷ Cutroni-Tusa 1988-1989, 370.

¹⁸ Jenkins 1972, 13.

¹⁹ Cutroni-Tusa 1988-1989, 370.

²⁰ Osborne 1996, 253-255.

²¹ Price 1993, pl. 50; Stancomb 2000, pl. 34.

²² Fedoseev 2008, 31.

²³ SNG 11, pl. 24.

mijlocul sec. V a.Chr.²⁴, iar la Olbia debutul pare a fi asigurat pentru perioada sec. V (450-425 a.Chr.)²⁵. Phanagoria emite piese de argint odată cu începutul sec. IV a.Chr.²⁶ Pentru Mesambria debutul monetăriei, prin piese de argint (oboli, respectiv hemioboli²⁷; fiind emiși în sec. IV a.Chr. doar dioboli și tetradrahme²⁸), pare a se fi petrecut în sec. V a.Chr.²⁹ iar la Apollonia (drahme în al treilea sfert al sec. V a.Chr. și în sec. IV a.Chr.³⁰), Byzantion și Colchis constatăm același fenomen la sfârșitul sec. V și începutul sec. IV a.Chr. (sau începutul sec. IV)³¹. În sfârșit, Amisos emite în argint odată cu finalul sec. V a.Chr.³². Alte monetării din bazinul pontic nu au intrat în atenția noastră având în vedere baterea emisiunilor proprii mai târziu decât în cazul celor analizate sau luate în considerație prin prisma analogiilor.

Cea de a treia serie pare a fi emisă începând cu perioada anului 400 a.Chr. (cu o greutate variabilă, cu valori oscilând în jurul a 7,20 g), iar cea de a patra până în jurul anului 300 a.Chr. (cu greutatea oscilantă în jurul valorii de 6,80 g). S-ar putea ca emisiunile cu un pond mult scăzut, considerate ca drahme (cu valori cuprinse între 3 și 4, respectiv 4,5 g), să se constituie într-o a cincia grupă, bătută în continuare până spre anul 280 a.Chr., dacă nu și mai târziu, spre 260 a.Chr. Revenind la cea de a patra serie, menționăm că aceasta beneficiază de un studiu foarte amănunțit datorat cercetătorului K. Dimitrov care identifică o serie de piese cu anumite sigle prezente pe revers, emise în intervalul 315-305 a.Chr., mai ales între 315-310, adică sub autoritatea lui Lysimach, perioadă considerată ca vârf al capacității și activității monetăriei de la Histria³³. În acest sens amintim și tezaurul de la Stolniceni (com. Hâncești, Rep. Moldova) descoperit în apropierea unei fortificații cu faze de locuire specifice intervalului 350-325 a.Chr.³⁴ Avem de amintit un număr impresionant de descoperiri de tezaure monetare, care par a fi fost îngropate începând cu cea de a doua jumătate a sec. IV (Constanța – jud. Constanța³⁵; Dorotkoe – Rep. Moldova³⁶, Enisala, punctul *Călugăra* – jud. Tulcea, 36 de drahme și diviziuni³⁷; Mahmudia – jud. Tulcea³⁸ etc.), respectiv odată cu sfârșitul sec. IV și începutul sec. III a.Chr. (Argamum – îngropat pe la 339 a.Chr. sub forma unui *ex voto*³⁹, dată confirmată și de descoperirea unui alt tezaur compus din 24 darici, care părea să fi fost și el ascuns în aceeași perioadă⁴⁰; Borănești – com. Coșereni, jud. Ialomița⁴¹; Dăieni – jud.

²⁴ Price 1993, pl. 32.

²⁵ Price 1993, pl. 12; Stancomb 2000, pl. 16.

²⁶ Price 1993, pl. 37; Stancomb 2000, pl. 28.

²⁷ Karayotov 2005, 60-61.

²⁸ Karayotov 2005, 61-62.

²⁹ Price 1993, pl. 10; Stancomb 2000, pl. 10.

³⁰ Karayotov 2005, 60-61.

³¹ Price 1993, pl. 6, 38; Stancomb 2000, pl. 1-2, 29.

³² Price 1993, pl. 40.

³³ Dimitrov 1998, 216; Liampi 2003, 90.

³⁴ Levinschi 2004, 132.

³⁵ Severeanu 1920, 20-27; Noe 1937, 293; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 108, nr. 813.

³⁶ Nudel'mann 1969, 121-128; Zaginaijlo, Nudel'mann 1971, 122-137.

³⁷ Mitrea 1975, 311, nr. 23 bis; Mitrea 1977, 376, nr. 4; *Coin Hoards, II*, 18, nr. 44.

³⁸ Canarache 1954, 186; Mitrea 1970a, 334, nr. 9; Mitrea 1970b, 469, nr. 9; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 97, nr. 700.

³⁹ Lungu, Poenaru Bordea 2000, 282-300.

⁴⁰ Petac, Talmațchi, Ioniță 2008.

Constanța⁴²; Hotarele – jud. Giurgiu⁴³; Ioan Corvin – jud. Constanța⁴⁴; Krainovo – Bulgaria⁴⁵; Măcin – jud. Tulcea⁴⁶; Pamidovo – Bulgaria⁴⁷; Pantelimonul de Sus – jud. Constanța⁴⁸; Valea Teilor, în punctul *Poiana Teiului* – jud. Tulcea⁴⁹; Radjdal – Bulgaria⁵⁰; Silistra – Bulgaria⁵¹; Todorovo – Bulgaria⁵²; Tulcea – jud. Tulcea⁵³ etc.). Trebuie să facem precizarea că încetarea emiterii de monede de argint la 313 a.Chr. (păreră regretatului Gh. Poenaru Bordea) nu ne pare a fi veridică, chiar dacă în acest sens au fost oferite argumente, la prima vedere solide, de natură metrologică, conform cărora, începând cu anul 280 a.Chr. polisurile grecești de pe țărmul de vest al Pontului Euxin adoptă sau revin la sistemul etalonului attic, pentru a emite pseudo-alexandri și pseudo-lysimachi, sub formă de stateri sau, mai puțin, tetradrahme⁵⁴. Credem că în sec. II a.Chr. cetatea a continuat să emită monede de tipul cu „cele două capete imberbe”, însă puține sunt din argint curat (poate o mare parte din cele cu sigla A de un gramaj net inferior standardului teoretic susținut), multe din exemplarele *fourrée* cunoscute până acum putând fi atunci emise.

În ceea ce privește nominalurile divizionare de argint, ele își au locul lor bine definit în economia emiterilor monetăriei locale. Acestea au asigurat pentru o perioadă singure, apoi în paralel cu monedele de bronz, masa monetară necesară realizării schimburilor de produse, mai ales în interiorul chorei histriene. Prezența dualității argint/bronz în cazul monetarului mic de schimb nu trebuie să surprindă, cu atât mai mult cu cât este atestată chiar mai timpuriu, în cadrul relațiilor dintre indigeni și polisurile din sudul Italiei și Sicilia⁵⁵.

Al doilea tip monetar în argint al cetății din perioada autonomă este dedicat Demetrei⁵⁶. Identificat nu de mult, el repetă, din punct de vedere iconografic, imaginile de pe exemplarele din bronz, de pe una din seriile cu aceeași divinitate, emise de respectiva cetate în cea de a doua parte a epocii elenistice⁵⁷. O variantă a acestui tip monetar, sau poate un tip de sine-stătător, prezintă pe avers chipul tânăr al Demetrei, fără vâl, deasupra capului fiind reprezentată o cistă, în timp ce pe revers nu mai apare spicul de grâu, restul tabloului fiind identic⁵⁸. Pornind

⁴¹ Poenaru Bordea, Mitrea 1990, 301, nr. 1; Poenaru Bordea, Mitrea 1992, 201, nr. 1; Poenaru Bordea, Mitrea 1994-1995, 462, nr. 1.

⁴² Moisil 1913a, 22, nr. 14; Noe 1937, 88; *Coin Hoards, VIII, Greek Hoards*, 14, nr. 122; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 108-109, nr. 814.

⁴³ Preda 1966, 221-235; Mitrea 1967a, 192, nr. 7; Mitrea 1967b, 379, nr. 7.

⁴⁴ Moisil 1913b, 63, nr. 23; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 101, nr. 734.

⁴⁵ Noe 1937, 155.

⁴⁶ Noe 1937, 266; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 109, nr. 816.

⁴⁷ Gerasimov 1939, 345; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 101, nr. 736; Dimitrov 1996-1997, part III: hoards LV.

⁴⁸ Talmațchi, Lungu 2006, 387-388, nr. 1-5.

⁴⁹ Inedit.

⁵⁰ Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 108, nr. 810; Dimitrov 1996-1997, part III: hoards V.

⁵¹ Canarache 1940, 230-232; Gattorno 1942, 123-124, 60; Gerasimov 1950, 320; Gerasimov 1971, 17-19.

⁵² *Coin Hoards, volume IV*, Londra, 1978, 12, nr. 28; Dimitrov 1996-1997, part III: hoards XXV.

⁵³ Noe 1937, 298; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 109, nr. 815.

⁵⁴ Price 1991, 180, nr. 970; Poenaru Bordea 1997, 59; Poenaru Bordea 2001, 16.

⁵⁵ Cutroni-Tusa 1988-1989, 374-375.

⁵⁶ Münsterberg 1921, 48-49; Popescu 2003, 351-353 și nr. 7.

⁵⁷ *La Galerie* 2003, 19, nr. 76.

⁵⁸ *La Galerie* 2003, 19, nr. 75.

de la descoperirea în cursul săpăturilor arheologice desfășurate la Histria a unei mici piese de argint din tipul analizat, A. Popescu propunea o datare în jurul anilor 235-230 a.Chr., în plină perioadă elenistică⁵⁹. O altă datare, destul de apropiată de cea amintită, este propusă pentru sec. III-II a.Chr.⁶⁰

Revenind la emisiunile de bronz ale cetății avem de făcut câteva observații. Emiterea monedelor cu roata la Histria încă din sec. VI a.Chr. poate rămâne, încă, o idee ușor forțată, dar multe aspecte din viața coloniei par a fi asemănătoare din multe puncte de vedere cu cele petrecute la Olbia, în nord-vestul Pontului Euxin⁶¹. Emiterea monedelor din tipul Apollon pare a fi fost menținută în sec. IV-III a.Chr. (poate chiar mai devreme după cum vom constata în continuare), dacă nu cumva sunt unele exemplare bătute și în sec. II a.Chr. Aceeași observație pare a fi valabilă și pentru emisiunile din tipul Istros. Tipul Helios pare și el menținut în producție cel puțin un secol, de la jumătatea sec. III până la jumătatea sec. II a.Chr.⁶² Anumite tipuri monetare de bronz (așa cum au fost cele cu Apollon și Istros, însoțite pe un nivel cronologic superior de celelalte tipuri cunoscute) au fost bătute în continuare, după părerea noastră, atâta timp cât cetatea a emis monedă de argint, în speță drahmele și diviziunile lor. Multitudinea de ștanțe observate pentru tipurile Apollon și Istros ne conduce spre tratarea lor, alături de piesele de argint, ca cele mai longevive emisiuni monetare ieșite din monetăria histriană.

Am dori să propunem și o revizuire a datării exemplarelor din tipul Apollon, de modul mare, care prezintă pe revers sigla **A**. Câteva descoperiri, mai noi sau mai vechi, pot să aducă noi lămuriri în acest sens. La Isaccea (jud. Tulcea), pe malul Dunării, în punctul numit *Movilele Dese*, a fost descoperit în cursul anului 1998 un depozit compus din 40 de piese de bronz, dintre care 24 de monede erau emise pentru Filip al II-lea, 14 pentru Alexandru al III-lea și două monede erau bătute la Histria în epoca autonomă, din tipul Apollon (cu sigla **A** pe revers). La Stejaru (com. Saraiu, jud. Constanța) a fost descoperit în condiții necunoscute, în raza localității, un depozit compus din 149 de monede de bronz, dintre care 89 exemplare de tip Filip al II-lea, 58 exemplare de tip Alexandru al III-lea și două exemplare bătute la Odessos, în epocă autonomă, din tipul Apollon. În mod fortuit a fost descoperit, pe terasele dealurilor plantate cu viță-de-vie din apropierea orașului Tulcea (la aproximativ doi km de intrarea în municipiu) tot în anii '90, un depozit compus din 112 monede de bronz, dintre care 69 emisiuni de la Filip al II-lea, 39 de la Alexandru al III-lea, trei exemplare din tipul Apollon de la Odessos și două piese din tipul Apollon (cu sigla **A** pe revers) emise la Histria.

Remarcăm faptul că piesele monetare ale celor două colonii vest-pontice Histria și Odessos, aflate în unele dintre tezaure, aparțin unor tipuri monetare ce au în comun reprezentarea zeului Apollon pe avers, fapt prezent și pe exemplarele de bronz emise în ateliere macedonene pentru Filip al II-lea, din timpul său și postume. Credem că îngroparea lor este posibilă pe la sfârșitul sec. IV a.Chr. și începutul sec. III a.Chr., în legătură cu evenimentele petrecute în timpul lui Lysimach. Colonia Odessos a cunoscut sub Filip al II-lea protecția macedoneană sub forma unui protectorat politic și militar, scăpând de presiunile venite din interiorul mediului barbar thracic. Ca și de un eventual tribut plătit către regatul lui Atheas. În

⁵⁹ Popescu 2003, 352.

⁶⁰ Stambuliu 2003, 19, nr. 76.

⁶¹ Conovici, Avram 1996, 257.

⁶² Opinie susținută prima dată de un colectiv de cercetători, printre care și de regretatul Gh. Poenaru Bordea, vezi la Iacob, Mănușu-Adameșteanu, Poenaru Bordea 2001, 204.

timpul lui Lysimach orașul face parte din coaliția grecească răsculată împotriva abuzurilor de tot felul exercitate prin intermediul autorității diadohului. Acesta este primul dintre coloniile asediate și sfârșește prin a se preda, fiind ocupat de generalul Pleistarchos. Următorul centru asediat este Histria, care sfârșește tot prin a se preda. De asemenea, lichidează rezistența tracă (prin intimidare) și scitică (într-o bătălie căreia nu îi este cunoscut locul) și începe lungul asediu al cetății Callatis. Monedele din tipul Apollon emise la Odessos (cu capul lui Apollon văzut din profil și orientat spre dreapta pe avers și pe revers cu reprezentarea Marelui Zeu așezat, sprijinindu-se în mâna stânga și îndreptat spre stânga, o pateră și o cornucopie) prezente în trei din cele patru tezaure amintite (contramarcate sau nu), pot fi datate fie între anii 350-323, fie în ultima parte a sec. al IV-lea a.Chr. Datarea mai târzie a acestor exemplare (post 270 a.Chr. sau chiar la sfârșitul sec. al III-lea a.Chr.) nu pare a fi confirmată de descoperirile realizate până în acest moment, din punct de vedere arheologic și numismatic. După părerea regretatului profesor C. Preda monedele tipului Apollon de la Histria apar, într-o primă serie (cu capul lui Apollon probabil preluat de pe monedele lui Filip al II-lea), nu mult după mijlocul sec. IV a.Chr. și continuă până către începutul sec. III a.Chr., restul seriilor fiind din sec. III și din prima jumătate a sec. II a.Chr. Revenind la etapizarea cronologică a activității monetăriei de la Histria în epocă autonomă propusă de Gh. Poenaru Bordea, în cadrul celei de a doua etape de emiterie se înscriu monedele de argint din grupa a treia (360/350 și cca. 330 sau mai devreme) și a patra (330 sau mai devreme și 313 a.Chr.), alături de monede de bronz din tipurile zeul fluvial Istros, Apollon (tip Fedești – post 339 a.Chr.) și cele de flan mic – 313-280 a.Chr. sau chiar 339 ori mai devreme și 313 a.Chr. Același autor include monedele din tipul Apollon de modul mare în cea de a patra etapă, care s-a desfășurat după 280 până în anii 72-71 a.Chr.

Introducerea pieselor ce prezintă sigla **A** pe revers în această etapă nu pare a fi veridică din mai multe puncte de vedere. Iconografic nu sunt asemănări de stil între acest așa-zis sub-tip și celelalte piese de modul mare din tipul general. De asemenea, stilul reprezentării, respectându-se întocmai toate detaliile de redare, se repetă pe piese de modul mic (pe avers și pe revers), pe care le putem considera ca submultipli (uneori este prezentă și sigla **A**). Ori astfel de piese de modul mic au fost considerate ca făcând parte din cea de a treia etapă de emiterie, care s-ar fi încheiat spre sfârșitul sec. IV a.Chr. Pe reversul acestora acvila și delfinul sunt ilustrați în forma „clasică”, adică acvila cu aripile strânse este poziționată deasupra delfinului și sunt orientați spre stânga. Pe reversul restului de monede de modul mare din tipul Apollon, emise în ultima etapă de activitate a monetăriei, acvila are de data aceasta aripile deschise, fiind poziționată alături de delfin ca și în cazul anterior. Nu în ultimul rând, descoperirea monedelor de modul mare din tipul Apollon cu sigla **A** pe revers în asociere cu monede macedonene din tipurile amintite poate sugera, după părerea noastră, o datare mai timpurie cu câteva decenii⁶³.

Totodată, credem că respectivele tezaure formează un orizont aparte legat de revolta orașelor grecești vest-pontice. Ele par a fi fost constituite ca sumă după ocuparea Histriei. Având în vedere și locurile de descoperire, care se înșiră de la nord la sud aproximativ în partea centrală a teritoriului dobrogean, s-ar putea ca ele să fi fost pierdute cu ocazia atacului efectuat

⁶³ Talmațchi 2008, 33-34.

de trupele lui Lysimach asupra elementelor scito-getice aliate coloniilor, înainte de pornirea asediului asupra cetății Callatis⁶⁴.

Referitor la depozitele monetare compuse din exemplare histriene autonome, extragem câteva informații și facem câteva observații pentru completarea datelor privind cronologia relativă a tipurilor monetare de bronz. Din păcate, lista este extrem de săracă. Amintim, pentru început, cele două depozite compuse numai din monede din tipul „cu roata” de la Histria (com. Istria, jud. Constanța)⁶⁵ și Argamum (com. Jurilovca, jud. Tulcea)⁶⁶. Primul depozit a fost descoperit în anul 1988 cu prilejul săpăturilor arheologice de la templul Afroditei și era compus din șase exemplare histriene cu roata, aproximativ unitare din punct de vedere ponderal, fiind datat, pe baza contextului arheologic, înainte de sfârșitul sec. VI a.Chr. Cel de al doilea a apărut în urma săpăturilor arheologice desfășurate între anii 1981-1988. Monedele cu roata par a fi circulat pe piața monetară locală din cetate sau teritoriul rural „în mod individual”, nefiind asociate cu alte piese de bronz, din alte tipuri, ceea ce ne-ar orienta spre o ascundere sau depozitare a lor timpurie, până la apariția celor din tipurile Apollon sau Istros, fapt petrecut ulterior, așa cum ne-o demonstrează depozitul descoperit în apropierea localității Pantelimonul de Sus (com. Pantelimon, jud. Constanța), compus din emisiuni de bronz autonome din tipurile „cu roata” (24 exemplare), Apollon (un exemplar) și zeul fluvial Istros (un exemplar)⁶⁷. Doar că, în acest caz, observăm faptul că monedele din tipul „cu roata” au fost folosite pe mai departe chiar și după ce, probabil, cetatea nu le-a mai emis în mod curent. Și probabil că proprietarul le-a cules într-o anumită secvență cronologică de pe piața Histriei. Tot atât de adevărat este faptul că acest depozit s-ar fi putut constitui în timp, fiind deținut de un producător local. Cu atât mai mult cu cât nu departe de acest depozit (la câteva sute de metri distanță) a apărut altul constituit din monede de argint histriene (drahme și diviziuni). Adăugăm descoperirea de la Sarichioi (com. Sarichioi, jud. Tulcea) unde avem dovada probabilei circulații sincrone a pieselor din tipurile Demetra, Dionysos și Apollon pe omphalos, depozitul fiind datat în sec. II a.Chr.⁶⁸ Această asociere de tipuri monetare nu surprinde, ci confirmă datele existente. Totuși, depozitul de la Sarichioi ar putea fi datat în sec. I a.Chr. (în baza piesei din tipul Apollon pe omphalos), probabil în prima lui jumătate.

Știm, de asemenea, că tipul „Apollon pe omphalos” nu s-a bucurat de o emiteră abundentă, ci dimpotrivă. Primul tip, cel cu acvilă și delfin pe revers, pare a fi descoperit destul de timid în jurul cetății⁶⁹, fiind cunoscute puține exemplare și în interiorul ei. Faptul că în depozitul de la Călan (jud. Hunedoara) apare doar o singură piesă de acest gen poate oferi, după părerea celor care o publică, pe de o parte ideea posibilei emiteri proaspete a tipului, pe de altă parte raritatea lor la momentul expediției lui Burebista⁷⁰. Din punctul nostru de vedere am insista, în special, pe raritatea lor propriu-zisă ca piese emise de atelierul local și, poate nu în mod neapărat, „prospețimea sa” ca tip emitent în contextul respectiv. Același studiu a prilejuit și o altă constatare interesantă, conform căreia monedele din tipul Demetra ar precede

⁶⁴ Talmațchi 2008, 33-34.

⁶⁵ Poenaru Bordea, Mitrea 1991, 217, nr. 3; Conovici, Avram 1996, 253-258.

⁶⁶ Barnea 1989, 297, nr. 12.

⁶⁷ Talmațchi, Lungu 2006, 388, nr. 6.

⁶⁸ Oberländer-Târnoveanu, Oberländer-Târnoveanu 1977-1978, 82; *Coin Hoards, III*, 39, nr. 40; *Coin Hoards, VII*, 23, nr. 94; Mitrea 1984, 186, nr. 29.

⁶⁹ Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 30.

⁷⁰ Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 32.

pe cele de modul mare cu nume de magistrați din tipul Apollon. În acest context, ultimele emisiuni ar fi fost plasate „cu ușurință spre începutul sec. I a.Chr., poate chiar mai târziu”⁷¹. De asemenea, prezența unei monede din tipul „Apollon pe omphalos” uzată ar indica, în accepțiunea acelorași autori, o datare mai timpurie a acestuia, din al doilea sfert și până la jumătatea sec. I a.Chr.⁷² Dar, totodată, nu se exclude emiterea în paralel a tipurilor Demetra și Apollon (de modul mare cu nume de magistrat), dovadă fiind și prezența acelorași magistrați monetari⁷³.

Distrugerea cetății în urma impactului datorat raidului lui Burebista ar fi impus stoparea emiterii de către monetăria locală a activității de profil. Fapt absolut de acceptat și impus de realitatea momentului. Conform unor păreri avizate, monedele din tipul Apollon pe omphalos, ce prezintă pe revers prescurtarea numelui *APIETA*, ar fi emise după întoarcerea lui Aristagoras, fiul lui Apaturos⁷⁴, probabil după 48 a.Chr. sau 45 a.Chr.

Bateria de către cetate a tipurilor regale macedonene nu implica, după părerea noastră și nu numai⁷⁵, baterea în cantități rezonabile și a tipurilor locale (de argint și bronz), fie conform tradiției locale, fie conform realităților zonale tipologice, iconografice, ponderale etc., specifice comunităților grecești și greco-autohtone elenistice. După cum se cunoaște, la Tomis baterea de emisiuni postume debutează odată cu cea de a doua parte a sec. III a.Chr. Situația este identică și în cazul Histriei, ceea ce ar exclude condiții individuale de realizare. Un alt moment important, în aceeași ordine de idei, îl constituie mijlocul sec. II a.Chr., din considerente economice, ce țin de situația favorabilă politică, economică și comercială. Deja la începutul sec. II a.Chr. (220-210 a.Chr.) cele trei ateliere emit stateri postumi de tip Lysimach din cea de a doua serie⁷⁶.

După cum se poate observa, trecerea timpului și înmulțirea descoperirilor monetare oferă noi și noi indicii pentru a putea creiona cronologia emisiunilor autonome de la Histria. În mod cert este absolut necesar însumarea tuturor temelor iconografice, ponderale, a contextelor arheologice și istorice etc. pentru crearea cadrului necesar validării ipotezelor avansate.

C. Callatis

Callatisul a fost considerat, pornind de la data de început a activității monetăriei, al doilea centru emitent de monedă de pe coasta de vest a litoralului dobrogean.

Cartarea realizată de către noi pornind de la cercetări asupra documentelor monetare și în bibliografia de specialitate ne indică un număr de 59 de magistrați monetari, o parte fiind specifice doar unui singur tip monetar, o altă parte la două sau chiar trei tipuri monetare. Sigur că nu luăm în mod absolut identificarea unei prescurtări sau a unei monograme ca aparținând întotdeauna unui unic magistrat monetar pentru mai multe tipuri monetare. Dar, tot atât de adevărat este și faptul că cea mai mare parte a lor pot fi astfel catalogați, cu prudență, folosindu-ne în analizele noastre de aceste indicii deosebit de valoroase.

⁷¹ Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 32.

⁷² Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 32.

⁷³ Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 33.

⁷⁴ Grămăticu, Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, 32.

⁷⁵ Dimitrov 1998, 216-217, unde pentru comparație sunt oferite exemplele de la Mesambria Pontică, Thasos, Abdera, Chersonesul Thracic și Byzantion.

⁷⁶ Poenaru Bordea 1974, 123, n. 74; Petac 2006, 256.

Remarcăm multitudinea de sigle, monograme și alte prescurtări folosite de monetărie pe reversul emisiunilor bătute la Callatis. Poate o cauză a acestei stări de fapt este perioada de funcționare a acestui atelier, adică elenistică, bogată din acest punct de vedere și în alte areale. Probabilitatea ca într-un interval cronologic limitat oarecum, de aproximativ 250 de ani, să fie fost emise majoritatea tipurilor autonome de la Callatis explică de ce întâlnim de mai multe ori probabil aceeași prescurtare a magistratului monetar. Unele din cele mai uzitate nume de magistrați par a fi fost *ΔΙ, ΕΥΚΛΕ, ΠΟΥΛΕ* etc. Având în vedere prezența unor anumiți magistrați monetari am putea, doar cu titlu de ipoteză, să presupunem perioade de batere comună a unor tipuri, în timpul acestor funcționari. Atrag atenția cele câteva exemplare din tipul Demetra, ce conțin pe revers numele *ΑΡΙΣΤΩΝ*, ce ar putea avea, poate, legătură cu un personaj important de la Callatis, cunoscut din inscripțiile locale ca un binefăcător al orașului, alături de fiul său, Ariston, fiul lui Ariston⁷⁷. Făcându-se această conexiune, între personajul cu importante funcții sacerdotale din izvoarele epigrafice și cel de pe monede, s-ar asigura o datare a acestora înainte de sfârșitul sec. I a.Chr. (poate ultimele trei decenii⁷⁸) și totodată a perioadei de autonomie a orașului.

Din punctul nostru de vedere, succesiunea cronologică a emisiunilor monetare la Callatis prezintă următoarea ordine. Primele emisiuni sunt cele de argint cu reprezentarea lui Herakles, bătute în intervalul 330-281 a.Chr. (cu unele sincope de emiterie). O dovadă în acest sens este și apariția unor astfel de piese în asociere cu diverse alte emisiuni printre care și drahme histriene, conform tezaurului descoperit la Ioan Corvin (jud. Constanța), datat între anii 330-320 a.Chr.⁷⁹. Alte două piese de acest tip au fost descoperite în două depozite a căror datare este mai târzie: cel descoperit la Silistra (250-200 a.Chr.⁸⁰), în asociere și cu o drahmă de la Histria, și Capul Șabla – *Karon Limen* – (Bulgaria), alături de piese din tipurile Demetra și Dionysos/cunună⁸¹.

Prima serie monetară de bronz pare a fi cea cu capul lui Dionysos pe avers și pantera cu thyrsos pe revers, ce pare a fi emisă în paralel cu tipul monetar de bronz Herakles (pe revers fie cu măciucă, fie cu spic de grâu). Interesant de urmărit este și lipsa din depozitele monetare a pieselor de bronz din tipul Herakles, explicația fiind pentru moment greu de identificat. Probabil că spre finalul emiterii primei serii cu Dionysos are loc emiteria tipului Demetra cu cunună de spice (vezi în acest sens depozitul descoperit în anul 1962 la Mangalia (jud. Constanța), datat înainte de 281 a.Chr., compus din 12 monede de tip Dionysos/panteră și 36 de exemplare din tipul Demetra)⁸². Probabil și pe fondul încheierii primei serii de monede cu Atena menționat mai sus.

După 281 a.Chr. au fost emise alte două tipuri monetare în paralel (măcar pe anumite secvențe cronologice), mai întâi Apollon și apoi Dionysos din cea de a doua serie cu cunună de iederă pe revers (descoperite împreună în depozitul de la Adamclisi). S-ar putea ca la acest moment tipul Demetra/cunună să fie emis în continuare, doar dacă luăm în calcul prezența poate a acelorași magistrați monetari identificați și pe tipurile Apollon, Dionysos/cunună,

⁷⁷ Avram 1999, 50-54, nr. 40-42 și 44-45; aceeași opinie pare a fi împărtășită și de alții ca Grămăticu, Ioniță 2006-2007, 61; Grămăticu, Ioniță 2007, 34-35.

⁷⁸ Grămăticu, Ioniță 2006-2007, 68; Grămăticu, Ioniță 2007, 42.

⁷⁹ Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 101, nr. 734.

⁸⁰ Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 115, nr. 870.

⁸¹ Avram, Poenaru Bordea 2001, 567.

⁸² Moșil 1944, 14-15, nr. 129-141.

Herakles și Atena, ori aflarea în depozitul de la Capul Șabla (Bulgaria) a tipurilor Dionysos/cunună și Demetra⁸³. Ambele tipuri monetare (Apollon și Dionysos) par să fi avut o emiterie îndelungată, dovadă numărul mare de exemplare repertoriate. Totuși, cel care pare să fi avut un impact mai mare în economia callatiană este cel cu Apollon (printre altele, o dovadă în acest sens fiind și depozitul descoperit la Poiana). Suntem reticenți privitor la aceste tipuri monetare în ceea ce privește emiteria lor o perioadă îndelungată, poate și cu sincope, până spre a doua parte a sec. II a.Chr. și începutul sec. I a.Chr. Tot în perioada sec. III-II a.Chr., mai exact sfârșitul sec. III și începutul sec. II a.Chr., îi aparține o altă serie din tipul Demetra, mai precis două exemplare ce prezintă pe revers o cunună mare și legenda cetății⁸⁴. Numărul mic de astfel de exemplare ne face să fim încă prudentă în ceea ce privește datarea lor care nu este clară în acest moment.

În perioada sec. II-I a.Chr. au fost bătute tipurile monetare cu Artemis, Hermes și Herakles, dar și cele cu Atena. Nu neapărat în această ordine. Și nu credem, în mod absolut, într-o emiterie singulară liniară, consecutivă a lor, ci mai degrabă într-o baterie concomitentă, poate a cel puțin două, dacă nu trei tipuri monetare, și pe fondul economic favorabil manifestat de cetate în perioada sec. II a.Chr. Există similitudini între magistrații monetari la tipurile Atena, Artemis și Hermes. Dar și între tipurile Apollon și Artemis, Dionysos/cunună și Artemis, Dionysos/cunună și Hermes, Apollon și Atena, Dionysos/cunună și Atena etc. Sigur că aceste corespondențe nu pot fi considerate astfel în mod absolut, uneori poate fiind vorba de magistrați diferiți. Totuși, credem că nu putem face abstracție de datele existente și atunci ne gândim tot mai mult la posibila reluare în timp a unor tipuri monetare, în paralel cu altele, în funcție și de modulele lor, atunci când era nevoie fie de monedă „mare”, fie de monedă „mică”, divizionară. O dovadă a acestei necesități este și baterea unor diviziuni pentru tipurile Dionysos și thyrsos, respectiv Herakles⁸⁵. Sau în depozitul descoperit în anul 1935 la Mangalia sunt asociate exemplare din tipul Atena cu cele din tipul Dionysos/cunună⁸⁶. Nu în ultimul rând, cunoaștem cele câteva monede din tipul Demetra, ce conțin pe revers numele *APIETON*, ce ar putea avea, poate, legătură cu un personaj important de la Callatis, cunoscut din inscripțiile locale ca un binefăcător al orașului, alături de fiul său, Ariston, fiul lui Ariston⁸⁷. Ipotetic, făcându-se această conexiune, între personajul cu importante funcții sacerdotale din izvoarele epigrafice și cel de pe monede, s-ar asigura o datare a acestora înainte de sfârșitul sec. I a.Chr. (poate ultimele trei decenii⁸⁸) și totodată a perioadei de autonomie a orașului.

D. Tomis

La Tomis cartarea realizată de către noi pornind de la cercetări asupra documentelor monetare și în bibliografia de specialitate ne indică un număr de 76 magistrați monetari, o parte fiind specifici doar unui singur tip monetar, o altă parte la două sau chiar trei tipuri. Sigur că nu luăm în considerare, în mod absolut, identificarea unei prescurtări sau a unei monograme întotdeauna cu un unic magistrat monetar, pentru mai multe tipuri monetare. Dar, tot atât de

⁸³ Avram, Poenaru Bordea 2001, 566.

⁸⁴ *La Galerie* 2004, 51, nr. 213-215.

⁸⁵ Inedite.

⁸⁶ Moisil 1944, 14-15, nr. 129-141.

⁸⁷ Avram 1999, 50-54, nr. 40-42 și 44-45; aceeași opinie pare a fi împărtășită și de alții ca Grămăticu, Ioniță 2006-2007, 61; Grămăticu, Ioniță 2007, 34-35.

⁸⁸ Grămăticu, Ioniță 2006-2007, 68; Grămăticu, Ioniță 2007, 42.

adevărat este și faptul că cea mai mare parte a lor pot fi astfel catalogați, cu prudență, folosindu-ne în analizele noastre de aceste indicii valoroase.

Magistrații monetari de la Tomis sunt prezenți pe monede într-un număr semnificativ, situație întâlnită și la Callatis, doar că orașul milesian a emis monedă mai târziu cu aproape un secol decât cel megarian. Parcurgând lista întocmită mai sus cu corespondențele magistraților monetari credem că putem observa o sincronizare, pe o perioadă mai mare sau mai mică de timp, a tipurilor Marele Zeu (modul mic), Hermes și Demetra sub magistratul *ΑΠ/ΟΑ*, sau Apollon (modul mic), Hermes și Demetra sub magistratul *ΑΙ/Ο*. Atrage atenția și identificarea a nu mai puțin de trei magistrați monetari similari pe monedele din tipul Marele Zeu, pe cele de modul mare și pe cele de modul mic: *ΑΠΟΑ*, *ΘΕΟ* și *ΜΕ*. Să fie cumva vorba de emisiuni sincrone, în care să cunoaștem monedă mare și monedă mică, adică divizionară, în timpul aceluiași magistrat monetar? Greu de răspuns afirmativ. Același lucru ar putea fi valabil și între tipuri monetare diferite, dar cu același magistrat monetar și care ar putea fi bătute în aceeași perioadă, așa cum am constatat pentru tipurile Marele Zeu și Demetra, Dioscuri și Marele Zeu (modul mic) sau Hermes. Și, ne referim, în ultimul caz, la prezența magistratului *ΠΟCEI*. Despre acesta Kurt Regling considera fie că ar fi supravegheat o emisiune foarte numeroasă, fie că a rezistat mult timp în funcția de magistrat⁸⁹. Poate că și acest lucru ar putea constitui o dovadă că aceste tipuri monetare ar fi emise în același timp, într-o etapă propusă deja din cadrul activității atelierului monetar. Ceea ce ne apare aici, ca și la Callatis, este posibilitatea emiterii unui tip monetar de-a lungul unei perioade întinse din punct de vedere cronologic, fiind bătute mai multe serii, cu sincope, în funcție de necesitățile locale ale pieței orașului. Și probabil că tipul Marele Zeu (modul mare) este cea mai bună dovadă în acest sens. Sigur că, tot atât de bine, poate fi vorba de persoane diferite, dar cu același nume (sau prescurtări de nume), ce au îndeplinit respectiva magistratură în etape cronologice diferite ale funcționării monetăriei locale, aceste asemănări putând fi înțelese ca o pură coincidență. Gradual, în funcție de anumite condiții, un magistrat monetar poate apare pe emisiuni apropiate din punct de vedere cronologic, caz în care ar putea să aparțină aceluiași personaj, dar nu și obligatoriu. De asemenea, pe de altă parte, unele diferențe stilistice apărute pe diversele tipuri emise la Tomis, nu ar încuraja întotdeauna presupunerea unei sincronizări a unor tipuri monetare doar pe baza prezenței sau nu a unor nume de magistrați.

Cele mai bogate tipuri monetare de la Tomis, din punct de vedere al prezenței în diverse forme a numelor magistraților monetari, sunt Marele Zeu (seria de modul mare și seriile de modul mai mic) și Hermes, cel mai puțin prezent (ca număr de piese și varietate a magistratului) fiind tipul cu Capetele Dioscurilor asociate.

Din punctul nostru de vedere, în acest stadiu al cercetărilor și prin prisma existenței unui număr totuși limitat de exemplare din fiecare tip monetar de la Tomis (cu excepția tipului Marele Zeu), situația magistraților monetari este pe mai departe deschisă clarificării. Ce am putut încheia este prezentarea situației actuale, identificând, acolo unde a fost posibil, anumite indicii capabile de a ne trasa cercetarea în direcția urmărită.

În ceea ce privește cronologia monetăriei tomitane, credem că deținem mai mult o schiță orientativă, cu mai multe direcții de cercetare, la fundamentarea cărora în timp s-au folosit diferite argumente sau au fost exprimate doar unele ipoteze de lucru. Probabil că, în general, ar trebui, pentru moment, să acceptăm în continuare ordinea cronologică stabilită cu un secol în

⁸⁹ Regling 1910, 603.

urmă de către Kurt Regling (cu unele amendamente, încă „fragile”, în condițiile unei cronologii relative). Intervalul dintre mijlocul sec. III a.Chr. și a doua parte a sec. I a.Chr. ar putea să cuprindă, privind în general, totalitatea emisiunilor apărute la Tomis în epoca autonomă, oricum până la impunerea deplină a autorității romane (post 29-28 a.Chr.).

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 2005, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (fouilles 1915-1989)*, București.
- Avram, Al. 1999, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, III, Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris.
- Avram, Al., Poenaru Bordea, Gh. 2001, *Colonile grecești din Dobrogea*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), *Istoria Românilor, I, Moștenirea Timpurilor Îndepărtate*, București, 2001, 533-634.
- Barnea, Al. 1989, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în anii 1981-1988 de Institutul de Arheologie din București*, SCIV 40, 3, 295-314.
- Canarache, V. 1940, *Un important tezaur de drahme și oboli din Histria*, CNA 15, 117-118, 230-232.
- Canarache, V. 1954, *Atelierele monetare din antichitate și rolul lor în dezvoltarea vieții economice din spațiul carpato-dunărean*, SRIR 1, 181-193.
- Coin Hoards*, II, Londra, 1976.
- Coin Hoards*, III, Londra, 1977.
- Coin Hoards*, IV, Londra, 1978.
- Coin Hoards*, VII, Londra, 1985.
- Coin Hoards*, VIII, *Greek Hoards*, Londra, 1994.
- Conovici, N., Avram, Al. 1996, *Le plus ancien dépôt de monnaies histriennes à la roue découvert à Histria*, în Lordkipanidzé, O., Lévêque, P. (eds.), *Sur les Traces des Argonautes, Actes du 6e symposium de Vani (Colchide), 22-29 septembre 1990*, Paris, 253-258.
- Cutroni Tusa, A. 1980-1981, *Recenti studi e ricerche sulla monetazione della Sicilia Antica*, Kokalos 26-27, 480-502.
- Dimitrov, K. 1996-1997, *The Treasury of Lysimachos*, III, Sofia.
- Dimitrov, K. 1998, *CH IV 28 et la chronologie des monnaies d'argent d'Histria au 4e siècle av. J.-C.*, în *Stephanos nomismatikos, Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Berlin, 215-219.
- Fedoseev, N. F. 2008, *Datames and Sinope: coins and stamps*, în *Numismatic, Sphragistic and Epigraphic contributions to the History of the Black Sea coast. International Conference in memory of dr. Milko Mirchev, Varna, September 15th-17th, 2005*, Varna, 20-32.
- Gattorno, L. 1942, *Cu privire la drahmele istriene inedite din tezaurul de lângă Silistra (1930)*, CNA 16, 123-124, 60-63.
- Gauthier, Ph. 1975, *Légendes monétaires grecques*, în Dentzer, J. M., Gauthier, Ph., Hackens T. (eds.), *Études d'archéologie classique IV. Numismatique Antique. Problèmes*

- et Méthodes, Actes du colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971 par l'Université de Nancy et l'Université Catholique de Louvain, Nancy-Louvain, 165-179.*
- Gerasimov, T. 1939, *Kolektivni nahodki na moneti prez 1939 g.*, IzvestijaSofia 13, 1, 341-345.
- Gerasimov, T. 1950, *Kolektivni nahodki na moneti*, IzvestijaSofia 17, 316-322.
- Gerasimov, T. 1971, *Un trésor de drachmes de la cité d'Histria découvert en Bulgarie*, SCN 5, 17-19.
- Grămăticu, S., Ioniță, V. 2006-2007, *Monede de bronz inedite de la Callatis din secolele I a.Chr.-I p.Chr.*, CN 12-13, 59-73.
- Grămăticu, S., Ioniță, V. 2007, *Monnaies de bronze inédites de Callatis du Ier siècle av. J.-C. et du Ier siècle ap. J.-C.*, NC, 33-45.
- Grămăticu, S., Oberländer-Târnoveanu, E. 2003-2005, *Un depozit de monede autonome histriene descoperit la Călan, jud. Hunedoara*, CN 9-11, 25-36.
- Iacob, M., Mănușu-Adameșteanu, M., Poenaru Bordea, Gh. 2001, *Argamum. Descoperiri monetare. Conспект preliminar*, Materiale, 203-215.
- Jenkins, G. K. 1972, *Monnaies grecques*, Paris.
- Karayotov, I. 2005, *Le Monnayage d'argent d'Apollonia et de Messambria aux Ve-IVe s. av. J.-C.*, în *Monetite i Banknotite, Jubileen Sbornik v cest na st. n. s. d-r Hristo Haritonov*, Veliko Tîrnovo, 46-62.
- Knechtel, W. 1917, *Orașul Istros și importanța lui monetară. Traducere după B. Pick*, 2. *Monetele*, BSNR 14, 28, 60-71.
- Levinschi, A. 2004, *Monedele de tip Huși-Vovriești*, în *Studii de Istorie Veche și Medievală, Omagiu profesorului Gheorghe Postică*, Chișinău, 131-136.
- Liampi, K. 2003, *Greece and the Balkans in the Hellenistic Period*, în Alfaro, C., Burnett, A. (eds.), *International Numismatic Commission, A Survey of Numismatic Research 1996-2001, XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 15-19 Septiembre 2003*, International Association of Professional Numismatists, Special Publication no. 14, Madrid, 73-112.
- Lungu, V., Poenaru Bordea, Gh. 2000, *Un trésor de monnaies d'Istros à Orgamé*, în Avram, Al., Babeș, M. (coord.), *Civilisation grecque et cultures antiques Periphériques, hommages à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 282-300.
- Mitrea, B. 1967a, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV 18, 1, 189-202.
- Mitrea B. 1967b, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Romaine*, Dacia, N.S. 11, 377-393.
- Mitrea, B. 1970a, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV 21, 2, 331-347.
- Mitrea, B. 1970b, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Romaine*, Dacia, N.S. 14, 465-482.
- Mitrea, B. 1975, *Découvertes monétaires en Roumanie (XVIII)*, Dacia, N.S. 19, 318-326.
- Mitrea, B. 1977, *Découvertes monétaires en Roumanie, 1976 (XX)*, Dacia, N.S. 21, 375-381.
- Mitrea, B. 1984, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica 5, 1-2, 111-122.
- Moisil, C. 1913a, *Monete și tezaure monetare găsite în România și în Ținuturile românești învecinate (vechiiu teritoriu geto-dac)*, BSNR 10, 19, 19-22.

- Moisil, C. 1913b, *Monete și tezaure monetare găsite în România și în Ținuturile românești învecinate*, BSNR 10, 20, 62-64.
- Moisil, C. 1944, *Creșterea colecțiilor cabinetului numismatic, Creșterea Colecțiunilor în anii 1938-1942. Stampe, Manuscrise, Documente, Numismatică*, București, 1-125.
- Münsterberg, R. 1921, *Monete nouă din Istros*, BSNR 16, 37-40, 47-51.
- Noe, S. P. 1937, *A bibliography of Greek Coin Hoards (Numismatic notes and monographs, 78)*, New York.
- Nudel'man, A. A. 1969, *Monety Istrii Ilyriz S. Dorockoe*, Trudy GIKMM 2, 121-128.
- Oberländer-Târnoveanu, E., Oberländer-Târnoveanu, I. 1978, *Aspecte ale civilizației geto-dacice din Dobrogea în lumina cercetărilor din așezarea de la Sarichioi (sec. IV-II î.e.n.)*, Peuce 8, 77-142.
- Osborne, R. 1996, *Greece in the making: 1200-479 B.C.*, Londra.
- Petac, E. 2006, *About the chronology of the posthumous Lysimachus type staters from Western and Northern Black Sea region*, Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques 43, 3, Bruxelles, 253-262.
- Petac, E., Talmățchi, G., Ioniță, V. 2008, *Tezaurul de monede de aur persane găsit la Argamum/Orgame (Jurilovca, Capul Dolojman, jud. Tulcea)*, comunicare susținută la „Sesiunea internațională Pontica 2008. Arheologie și istorie în bazinul vest-pontic, atelier franco-roumain: session numismatique, 1-3 octombrie 2008”, Constanța.
- Pippidi, D. M. 1953, *Histria și Callatis în secolele III-II î.e.n. cu prilejul unei inscripții inedite*, SCIV 4, 3-4, 487-514.
- Pippidi, D. M. 1957, *Notes d'épigraphie pontique. I. La date du décret histrien pour Aristagoras, fils d'Apaturios*, Dacia, N.S. 1, 165-178.
- Pippidi, D. M. 1967, „*A doua întemeiere*” a Histriei, în lumina unui document inedit, StCl 9, 153-166.
- Poenaru Bordea, Gh. 1974, *Le trésor de Mărășești. Les statères en or des cités du Pont Gauche et le problème des relations avec le monde grec et les populations locales aux IVe – Ier siècles av. n.è.*, Dacia, N.S. 18, 103-125.
- Poenaru Bordea, Gh. 1997, *Emisiunile monetare din atelierele grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î.Hr.-III). Un stadiu al problemei, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 56-70.
- Poenaru Bordea, Gh. 2001, *Atelierul monetar al cetăți Istros în perioada autonomiei, în Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 9-33.
- Poenaru Bordea, Gh., Mitrea, B. 1990, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1989 (XXXIII)*, Dacia, N.S. 38, 1-2, 299-308.
- Poenaru Bordea, Gh., Mitrea, B. 1991, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1990 (XXXIV)*, Dacia, N.S. 35, 1-2, 215-228.
- Poenaru Bordea, Gh., Mitrea, B. 1992, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1991 (XXXV)*, Dacia, N.S. 36, 1-2, 199-206.
- Poenaru Bordea, Gh., Mitrea, B. 1994-1995, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1993 (XXXVII)*, Dacia, N.S. 38-39, 1-2, 459-477.

- Popescu, A. 2003, *O rară monedă elenistică de argint bătută la Istros*, BSNR 92-97, 146-151, 351-353.
- Preda, C. 1966, *Aspects de la circulation des drachmes d' Histria dans la plaine gétique et la datation des premières imitation de type Philippe II (Trésor de Scărișoara, district d' Oltenița)*, Dacia, N.S. 10, 221-235.
- Preda, C., Nubar, H. 1973, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, București.
- Price, M. J. 1991, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue I. Introduction and Catalogue*, 2 vol., Londra-Zürich.
- Price, M. 1993, *Sylloge Nummorum Graecorum, IX, The British Museum, part. 1: The Black Sea*, Londra.
- Regling, K. 1910, *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, 2.1., Die Münzen von Odessos und Tomis*, Berlin.
- Severeanu, G. 1920, *Despre drahma istriană*, BSNR 15, 33-34, 20-27.
- Stancomb, W. 2000, *Sylloge Nummorum Graecorum, Vol. XI, The Williams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford.
- Talmațchi, G. 2008, *Some data concerning the Macedonian bronze coin in Dobrudja (isolated discoveries and hoards)*, CCDJ 26, 7-39.
- Talmațchi, G., Lungu, L. 2006, *Descoperiri monetare inedite din zona Ulmetum. Considerații asupra circulației monetare*, Pontica 39, 381-413.
- Talmațchi, G., Sandor, I. 2006-2007, *Despre o monedă de "tip scitic" aparținând lui Kanites*, CN 12-13, 47-50.
- Thompson, M., Mørkholm, O., Kraay, C. M. 1973, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, The American Numismatic Society, New York.
- Zaginajlo, A. G., Nudel'mann, A. A. 1971, *Dorockji klad drevnegrečeskih serebrjanyh monet IV veka do n.e.*, MASP 7, 122-137.